

ANTANAS ANDRIJAUSKAS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

ILGAI BE SAVO VALSTYBĖS IR TERITORIJOS GYVAVUSIOS ŽYDŲ CIVILIZACIJOS UNIKALUMAS

Uniqueness of Jewish Civilization
Which has Long Survived Without Its State and Territory

SUMMARY

The article deals with the in-depth reasons behind incredible stability of Jewish civilization that has long lived without its statehood or territory. It provides an analysis of not only the most specific aspects of Jewish civilizational genesis and development, but also its relationships with earlier neighbouring civilizations and nations. The article discusses the most peculiar features of Judaism and compares it with other Abrahamic faiths, Christianity and Islam, as well as Persian Judaism. The author is also interested in the impact of Judaism to various aspects of Jewish mentality and creativity. Particular attention is given to the centuries-long Judaist system of education and personal creativity support that has provided effective and reliable means for preservation of Jewish cultural and religious traditions as well as preparation of educated people and creative intellectuals.

SANTRAUKA

Straipsnyje pagrindinis dėmesys sutelkiamas į žydų civilizacijos, ilgai gyvavusios be savo valstybės ir teritorijos, neįtikėtino tvarumo gelminių priežasčių aiškinimąsi. Analizuojami ne tik žydų civilizacijos genezės, sklaidos aspektai, bet ir jos santykiai su anksčiau greta gyvavusiomis kitomis civilizacijomis bei tautomis. Tekste glaustai lyginamuoju aspektu aptariami judaizmo religijos specifiniai bruožai, jos santykiai su kitomis abraomiškomis religijomis – krikščionyste ir islamu – bei persiškuoju judaizmu. Autorių taip pat domina įvairūs judaizmo religijos poveikio skirtingiems žydų mentaliteto bei kūrybinės raiškos aspektams skirti klausimai. Ypatingas dėmesys tekste skiriamas tūkstantmečiais kultivuojamai judaistinei išsilavinimo ir asmenybės kūrybingumą skatinančiai sistemai, kuri buvo ne tik veiksminga žydų kultūros ir religijos tradicijų saugotoja, bet ir patikima priemonė ugdyti išsilavinusius žmones ir kūrybingus intelektualus.

RAKTAŽODŽIAI: žydų civilizacija, civilizacinė komparatyvistika, religija, judaizmas, išsilavinimas, kūrybingumas.
KEY WORDS: Jewish civilization, comparative studies of civilizations, religion, Judaism, education, creativity.

ŽYDŲ CIVILIZACIJOS SAVITUMĄ SĄLYGOJĘ VEIKSNIAI

Nors žydai ilgai neturėjo savo valstybės, jie išliko svarbiu pasaulinio civilizacinio proceso veiksmu per didžiąją, beveik keturių tūkstantmečių, žmonijos Civilizacijos istorijos dalį, aprėpiančią daugiau nei tris ketvirtadalius visos mums žinomos lokalių civilizacijų istorijos. Žydų, vadinamų judėjais, civilizacijos istorijos tyrinėjimai *apėmė ne tik ši milžinišką istorinį laikotarpį, tačiau ir didžiulę Senojo pasaulio kultūrinę erdvę, kurioje tūkstantmečiais keitė viena kitą didingos egiptiečių, asirų, babiloniečių, persų, graikų, Romos, Bizantijos, arabų-musulmonų, Vakarų krikščioniškoji ir kitos civilizacijos*. Svarbia jų socialinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo sudėtinė dalimi buvo aktyviai jų kultūros plėtotės procese dalyvavusios įtakingos žydų bendruomenės.

Dabartinėje civilizacijos teorijoje gyvuoja skirtingi požiūriai į žydus, jų kilmę, tapatybę, sugyvena skirtingos sąvokos „žydai“ interpretacijos. Tradiciškai ši sąvoka siejama su II tūkstantmetyje pr. m. e. Vidurio Rytuose, arba Artimuosiuose Rytuose, tarp Viduržemio jūros ir Jordano upės gyvenusiomis semitų judaizmo religiją išpažįstančiomis gentimis. Įsiveržusios į Pažadėtosios žemės Kanaano teritoriją, jos anksčiau nei daugelis kitų semitiškų genčių perėjo prie miestietiško gyvenimo būdo, klojo urbanizuotos kultūros pamatus ir pamažu formavo savitos monoteistinės judaizmo religijos pagrindines nuostatas ir etinių pažiūrų sistemas. Šios religijos šalininkai kultūrologinėje literatūroje tradiciškai buvo vadinami *žydais* arba *judėjais*.

Žydų tapatumo klausimas yra sudėtinga problema, kadangi žydų tauta nie-

kuomet nebuvo homogeniškas darinys, o buvo socialinis ir kultūrinis organizmas, kuris istoriškai evoliucionavo ir priklausomai nuo konkretaus istorinio ir civilizacinio konteksto kito. Sąvoka „žydų tauta“ pačių žydų ortodoksinės pakraipos bendruomenėse nuo pat pradžių judaizme dažniausiai buvo suprantama savitai, nes siejama ir su tikinčiųjų bendruomenės idėja, todėl „tauta“ ortodoksams reiškė labiau tai, kad žydai yra vieno tikėjimo ir protėvio palikuonys. Ši sąvoka taip pat plačiai vartojama dabartinėje humanistikoje, identifikuojant ankstyviausios abraomiškos monoteistinės judaizmo religijos išpažinėjus ir pagal gimimą žydų šeimoje. Čia taip pat skleidžiasi skirtingi požiūriai, kadangi pagal judaizmo religinius įstatymus žydai yra tas, kuris gimė žydų šeimoje arba kurio motina yra žydė.

Tačiau lygiagrečiai vis dažniau aptinkamas ir modernizuotas požiūris, kad žydais galima laikyti ir gimusius mišrioje šeimoje, kur tik tėvas žydai arba netgi žydų yra tarp senelių. Ir galiausiai kartais žydais yra laikomi visi net ne žydiškos kilmės asmenys, priėmę ir uoliai išpažįstantys judaizmo religiją, kuri buvo suvokiama kaip pagrindinis konkretaus asmens tapatumą nurodantis veiksnys. Vadinasi, kitaip nei daugelis mano, tokiu *modernizuotu ir sekuliarizuotu požiūriu žydų tautinė tapatybė susiformuoja judaizmo religijos pagrindu, o ne atvirkščiai, todėl žydu galima ir gimti, ir tapti*.

Kyla natūralus klausimas, kaip ši taip anksti įžengusi į Civilizacijos procesą tauta ne tik *sukūrė savo tapatybę, pavertusią žydus kitokia nei daugelis kitų greta gy-*

vavusių tautų žmonių bendrija, tačiau sugebančia, netgi užkariautojams ištrėmus jos daugumą iš Pažadėtosios žemės, nepaisant galingo migravimo instinkto, nenumaldomai suleidinėti šaknis skirtingose Žemės rutulio vietovėse. Dėl anksčiau vyravusios klajoklinės izraelitų genčių kilmės teorijos ir tarp dabartinių civilizacijos istorikų gyvuoja skirtingos nuomonės. Vis daugiau atsiranda mokslininkų, pavyzdžiui, Mario Liverani, Nielsas Peteris Lemche ir kiti, kurie yra įsitikinę, kad senovės izraelitų pagrindą sudarė sėslūs Artimųjų Rytų regiono, pirmiausia Kanaano krašto, gyventojai, į kurių daugumą, formuojantis žydų tautai, galėjo įsilieti paskiros greta gyvavusios klajoklių gentys. Vėliau, žlugus senovės izraelitų sukurtoms Judėjos ir Izraelio valstybėms, užgrobusių teritorijas babiloniečiams, persams, graikams, romėnams, arabams, frankams, mameliukams, osmanams ir kitiems užkariautojams, iš tėvynės į įvairius kraštus pasklidusių žydų kultūra tūkstantmečius vaisingiausiai plėtojosi skirtingose diasporose.

Vadinasi, nepaisant daugybės sudėtingų civilizacinių virsmų ir vos ne apokaliptinių sukrėtimų tūkstantmečių tėkmėje, žlungant vienoms didingoms imperijoms ir jas keičiant kitoms, periodiškai pasikartojančių persekiojimų ir trėmimų sąlygomis senovės izraelitai neprarado savo religinio ir tautinio tapatumo. Jie ne tik stulbinamai lanksčiai sugebėjo prisitaikyti prie vis naujų iššūkių, tačiau ir, išsaugoję religinį ir tautinį tapatumą, pajėgė XX a. viduryje atkurti savo istorinėse žemėse modernią Izraelio valstybę. Iš čia kyla natūralus klausimas: *kokios buvo tikrosios ši neįtikėtina žydų ci-*

vilizacijos istorijos tvarumą, religijos ir kultūros procesų nuoseklų tęstinumą cementuojančios priežastys?

Ieškodami atsakymų į šį ir kitus ne mažiau svarbius iš jo kylančius žydų civilizacijos istorijos tyrinėjimuose klausimus, įsitikiname, kad tikriausiai dėl jos kitos civilizacinės tradicijos pažinimo srityje nėra tokios aršios polemikos. Iš tikrųjų žydų civilizacijos, judaizmo religijos istorijos tyrinėjimuose susiduriame su daugybe priešingų požiūrių, skirtingų tų pačių reiškinų interpretacijų. Tam turi įtakos dar nepažinta įvairių žydų civilizacijos istorijos tarpinių, patikimų šaltinių ir archeologinių tyrinėjimų medžiaga.

Daug ginčų jau keli šimtmečiai vyksta dėl Biblijos tekstų istoriškumo. Diskutuojama, ar galima Senojo Testamento tekstus traktuoti kaip patikimą istorinį šaltinį, ar reikia žvelgti į jį kaip į senų mitų ir legendų rinkinį, ar galiausiai kaip į simbolių ir metaforų kupiną poetinį kūrinį? Iš tikrųjų Senojo Testamento tekstai formavosi šimtmečiais skirtingų epochų istoriniuose ir kultūriniuose kontekstuose, sujungė prozą, epinę, lyrinę poeziją, įvairius posakius, kuriuose buvo įkūnijama amžiais kaupia liaudies išmintis. Daugelio Biblijoje pasakojamų istorijų ir įvykių autentiškumą patvirtino kitų tautų istoriniai šaltiniai ir aprašomose vietose atlikti archeologiniai tyrinėjimai, kurie vertė mokslininkus ne tik kūrybingai, tačiau ir atsakingai žvelgti į šio teksto ir istorinės tikrovės santykių problemas (Grant 1984).

Kalbant apie svarbesnius žydų istorijos šaltinius, pirmiausia paminėtinas Juozapas Flavijus (lot. Josephus Flavius,

apie 37–100 m.) – iš kilmingos žydų giminės kilęs istorikas ir karvedys, išgarsėjęs graikų kalba parašytais veikalais „Judėjų karas“ (apie 66–71 m. sukilimą) ir „Judėjų senovė“, kuriame išdėstė žydų istoriją nuo pasaulio sukūrimo iki jo gyvenamos epochos. Regėdamas helenistiniame pasaulyje plačiai išplitusias antižydiškas nuostatas, jis savo veikalais siekė amžininkus geriau supažindinti su žydų tautos ir kultūros istorija. Minėti veikalai yra vertingiausi helenizmo epochos žydų kultūros istorijos šaltiniai. „Judėjų karo“ pratarinėje Juozapas Flavijus pabrėžė savo aprašomų svarbių žydų tautai įvykių autentiškumą, paaiškindamas, kad pats buvo jų dalyviu ir tiesioginiu stebėtoju. „Mano tikslas, – rašė jis, – ne priešingai tiems, kurie aukštino romėnus, išaukštinti mano tėvynainių veiklą; ne, aš noriu tiksliai papasakoti apie viską, kas tikrovėje vyko abiejose stovyklose. Prisimindamas praeitį ir suteikdamas galimybę pasireikšti širdgėlos kupiniems jausmams, atgaivindamas savyje tas nelaimes, kurios užklupo mano tėvynę, aš tiesiog išlieju savo skausmingos dvasios vidinius poreikius“ (Flavius 1977: 4). Daug svarbių žinių apie žydų religijos, kultūros ir socialinio gyvenimo istoriją semiamės graikų, romėnų, arabų-musulmonų, krikščioniškųjų Vakarų autorių bei kitų kaimyninių kraštų kronikų, istorikų ir keliautojų tekstuose, įvairių mokslo pažinimo sričių traktatuose.

Vadovaujantis Williamo H. McNeillo mintimi, žydai yra vienintelė iš politiškai pavergtų senovės tautų, apie kurią mus pasiekė daugiau ar mažiau patikimos žinios (McNeill 1991: 295–296). Daugelis kitų nuo gilios senovės žinomų tautų,

kurios susidūrė su panašiais vos ne apokaliptiniais iššūkiais, išnyko Civilizacijos istorijoje be ryškesnių pėdsakų, kadangi prarado savo kalbinį, religinį ir kultūrinį tapatumą. Dar senovėje žydai, patyrę didžiulius civilizacinius sukrėtimus, niokojančius karus, pasikartojančias okupacijas, trėmimus, persekiojimus, išgyveno kaip atskira religinė judaizmą išpažįstanti bendruomenė su savitais mentaliteto bruožais bei kultūrinėmis preferencijomis. Ši tauta išliko sudėtingiausiuose civilizaciniuose virsmuose pirmiausia dėl savito judaistinio religinio, turtingo literatūrinio paveldo ir tiesiog neįtikėtinos socialinės disciplinos, kuri net gyvenimo diasporose dažnai svetimo ir priešiško jai pasaulio sąlygomis išsaugojo tradicinių judaizmo nuostatų cementuojamos žydų bendruomenės vientisumą.

Minėti kultūriniai ir religiniai žydų tautos istorinės raidos ypatumai suteikė mums galimybę kalbėti apie savitos žydų civilizacijos, neatitinkančios klasikinio civilizacijos modelio su sava valstybe ir teritorija, fenomeną. Iš tikrųjų, išskyrus kelis ankstyvosios šios civilizacijos formavimosi ir suklestėjimo tarpsnius Izraelio ir Judėjos valstybėse, vėliau žydai iki beveik stebuklingo modernios Izraelio valstybės atgimimo tūkstantmečius gyveno valdomi Asirijos, Babilonijos, Achemenidų, Seleukidų, Romos, Partos ir kitų imperijų valdovų priespaudoje savo tėvynėje arba išsibarstę diasporose įvairių žemynų valstybėse. Po kitos žydams artimos semitiškos tautos – arabų – ekspansijos jų valdomose teritorijose, tapusiose arabų-musulmoniškos civilizacijos erdve, regime ryškų žydų ekonominio ir kultūrinio gyvenimo pakilimą. Jau nuo seniausių laikų ši tauta išsiskyrė unikaliais mobilumo, mig-

racijos ir adaptacijos sugebėjimais, kurie padėjo jai ne tik savo civilizacijos ištakose sukurtas kultūros vertybių ir simbolių sistemas sėkmingai perkelti į kitą civilizacinę ir kultūrinę erdvę, tačiau kartu ir plėtojo vietas, kuriose jie suleido savo šaknis, kultūros, mokslo ir meno tradicijas.

Lyginamųjų žydų civilizacijos studijų užuomazgos išryškėjo tik XX a. Svariausias indėlis šioje srityje priklausytų vokiečiui Maksui Weberiui, britui Arnoldui Toynbee ir izraeliečiui Samueliui Eisenstadt'ui. Visi jie suprato, kad geriausias būdas paaiškinti žydų tautos istorinę patirtį ir kurto civilizacinio modelio savitumą yra lyginimas jo su kitomis didžiosiomis civilizacijomis, jose viešpatavusiomis religijomis bei jų suformuotomis pasaulėžiūrinėmis sistemomis, kurios atskleidžia šio unikaliu tęstinumu pasižyminčio civilizacinio raidos kelio išskirtinumą. Jau nuo XX a. pradžios Maxo Weberio, Josepho Jacobso ir kitų mokslininkų pastangomis lyginamosiose civilizacijų studijose plintantis terminas

„žydų civilizacija“, Eisenstadt'o nuomone, „yra tinkamas, nes tai padeda mums kritiškai išnagrinėti keletą plačiai paplitusių požiūrių į žydų istorinę patirtį, turėjusią didžiulę įtaką šiuolaikinei istoriografijai ir visuomeniniams mokslams“ (Eisenstadt 1992: 9).

Pagrįstai atkreipdami dėmesį į išskirtiną judaizmo religijos apibrėžtų įstatymų ir religinių ritualų vaidmenį žydų kasdieniame gyvenime, Weberis ir Toynbee iš tikrųjų pamatuotai senovės žydų kultūros ir religijos istorijos tyrinėjimams pritaikė civilizacinę perspektyvą, tačiau beveik neskyrė kiek daugiau dėmesio po ištrėmimo prasidėjusiam kokybiškai naujam, po priverstinio pasitraukimo iš Judėjos, jų civilizacinės raidos etapui diasporose, ir todėl negalėjo išsamiau paaiškinti šios civilizacijos unikalaus tęstinumo ir tvarumo priežasčių. Į šiuos sudėtingus klausimus Eisenstadt'as ieškojo atsakymų knygoje *Jewish Civilization: The Jewish Historical Experience in a Comparative Perspective*.

CIVILIZACIJOS IŠTAKOS IR JOS TAPSMO YPATUMAI

Ankstyvuojų žydų civilizacijos tapsmo laikotarpiu šioji kultūra daugiausia plėtojosi Artimųjų ir Vidurio Rytų regione, vėliau bangomis plito į vakarus, pietus ir šiaurę. Semitiškoms protožydų gentims persikėlus per Eufrato upę, jų atstovus gretimų tautų gyventojai vadino hebrajais, tai išvertus reiškia – „iš anapus“. Tik vėliau jie buvo pavadinti žydais. Seniausi jų istorijos sluoksniai įvairių legendų pavidalu buvo aprašyti Biblijoje. Pagal ją, judėjų istorija prasidėjo legendiniu žydų patriarchu ir tautos

protėviu Abraomu, kuris apie 1800 m. pr. m. e. buvo vienos vakarų semitų klajoklių genties vadas, atvedęs savo valdinius į Kanaano žemę. Biblija taip pat pasakoja apie du jo sūnus – Izaoką, kuris vedė žmoną iš savo genties, ir kitą – Izmaelį, kuris surado žmoną iš vietos gyventojų ir vėliau, kartu su motina išgintas iš šalies, tapo arabų genčių pradininku. Ilgainiui Kanaano žemę užklupus baisioms sausroms, Abraomo giminė ieškojo išsigelbėjimo Egipte, kur ji buvo pavergta. Žydų tradicinė historiografija

izraelitų genčių susiformavimą į vieningą tautą susiejo su jų išėjimu iš Egipto (Abitbol 2013: 13–19).

Vadinasi, mitologizuotose žydų istorijos ištakose Abraomas buvo suvokiamas kaip tikrasis jų protėvis, o kitas svarbiausias legendinis personažas – Mozė – kaip galinga kūrybine jėga pasižymintis pranašas, vadas, įstatymų kūrėjas ir teisėjas, savo tvirtu apsisprendimu ir valia suformavęs žydų tautos charakterį ir savitumą, paklojęs būsimos žydų bendrijos bei valstybės pamatus. Jis išvedė žydus iš Egipto vergovės per dykumas į Pažadėtąją žemę.

Šitaip izraelitų civilizacijos istorijos pradžia susiejama su Egipto ir Mesopotamijos prekybos keliuose esančia Kanaano žeme, kuri Biblijoje buvo įvardijama kaip turtinga, „tekanti pienu ir medumi“ šalis. Seniausias šios šalies miestas Jerichonas, manoma, buvo įkurtas septintame tūkstantmetyje pr. m. e. ir daugelio archeologijos ir civilizacijos istorijos specialistų laikomas seniausiu pasaulyje įtvirtintu akmeninėmis sienomis miestu. Kanaano žemė iš tikrųjų daug amžių buvo Egipto civilizacijos įtakos erdvėje: pradedant trečiuoju tūkstantmečiu pr. m. e., minima įvairiuose egiptietiškuose istoriniuose šaltiniuose. Vėliau pietinė jos dalis įgyja Judėjos, o šiaurinė – Izraelio pavadinimus.

Įsitvirtinę Kanaano žemėje, kurioje verčiasi žemdirbyste, amatais ir prekyba, izraelitai apie XII a. pr. m. e. tikriausiai pamažu asimiliavo vietinius gyventojus kanaaniečius. Daugelis ryškiausių šios ankstyvosios žydų istorijos epizodų įvairių legendinių istorijų pavidalu atsispindėjo bibliniuose tekstuose. Anot jų, nuo

1020 iki 922 m. pr. m. e. iškilusią Artimuosiuose Rytuose žydų valstybę Izraelį valdė trys karaliai: Saulius, Dovydas ir Saliamonas. Pirmasis jų, Saulius, siekdamas įtvirtinti savo valstybę, ilgai kariavo su filistiniečiais. Jam žuvus karuose, valstybės sostą užėmė jo sūnus Dovydas, kuris, nugalėjęs filistiniečius, prijungė prie savo valstybės kitas smulkias kaimynines karalystes. Užėmęs svarbioje tarptautinių prekybos kelių sankirtoje esantį Jeruzalės miestą, Dovydas pavertė jį savo sostine. Šis valdovas klojo pamatus iš tarptautinės prekybos turtėjančios Izraelio valstybės iškilimui. Savo klestėjimą Izraelis pasiekė valdant Dovydo sūnui Saliamonui, kai ši karalystė tapo reikšminga Artimųjų ir Vidurio Rytų galia. Po Saliamono mirties karalystė skilo į dvi dalis: šiaurėje – Izraelį (922–724 m. pr. m. e.) su sostine Samarija ir pietuose – Judėją (928–587 m. pr. m. e.) su sostine Jeruzale. Įsiplieskę šių dviejų žydų valstybių karai dėl hegemonijos regione sugriovė anksčiau čia gyvavusią ekonomikos ir prekybinių santykių sistemą ir išsekino šių valstybių materialinius išteklius.

724 m. pr. m. e. Judėjos valdovai, padedami Asirijos, nukariavo Izraelio karalystę, o vietinius gyventojus (asirų šaltiniai nurodo apie 200 000 belaisvių) išvarė į Mesopotamiją, kur dalis asimiliavosi su vietos gyventojais. Tačiau Jeruzalei likus neužkariautai, Judėja gyveno iki 586 m. pr. m. e., kai Babilonijos valdovo Nabuchodonosaro kariuomenė užplūdo Judėją. Nauji užkariautojai, anot žydų rašytinių šaltinių, nebuvo tokie nuožmūs kaip asirai, nors ir tęsė panašią pavergtų tautų valdymo politiką.

Tie miestai, kurie pasidavė babiloniečiams, išliko nesugriauti, o svetimšaliai jėga nebuvo perkėlinėjami į žydų gyvenamas teritorijas. Tačiau Nabuchodonosaras, užkariavęs Judėją ir sugriovęs aršiai besipriešinusią Jeruzalę ir jos Šventyklą, išsivedė tuometinės žydų tautos elitą (apie 10 000 gyventojų) į nelaisvę Babilone, kuris apie pusantro tūkstančio metų išbuvo vienu svarbiausių žydų civilizacijos intelektualinių centrų. Biblijos „Ketvirtojoje karalių knygoje“ šis istorinis epizodas aprašomas taip: „išgabeno nelaisvėn visą Jeruzalę ir visus kunigaikščius, ir visus kariuomenės drašuočius, dešimtį tūkstančių; be to, visus amatininkus ir šaltkalvius; nieko neliko, išskyrus tik šalies gyventojų beturčius“ (4 Kar 24, 13–18). Į Babiloną ištremti žydai, pakliuvę į ši mokslinių idėjų prisodrintą didįjį Vidurio Rytų kultūros centrą, nuo šiol laikė save seniausios žydų religijos tradicijos sargais ir gryniausio kraujo žydų tautos atstovais.

Žlugus Naujojo Babilono karalystei, Izraelio teritoriją užėmė karingi persai, kurie, remdamiesi savo zoroastristinės religijos nuostatomis apie vieną, amžiną pasaulio ir visų daiktų Kūrėją, gerbė visų persų valdovų valdžią pripažįstančių pavergtų tautų religinius tikėjimus. Todėl nuoseklus zoroastrizmo adeptas Persijos karalius Kyras Didysis (arba Kyras II, 590–576–529 m. pr. m. e.), didingos persų imperijos įkūrėjas, Babilonijos ir Palestinos užkariautojas, laikydamas esant neteisingą prievartinę gyventojų perkėlimo ir trėmimo politiką, leido patiems judėjams savarankiškai spręsti, ar pasilikti Babilonijoje (dauguma taip ir pasielgė), ar, grįžus į Jeruzalę, atstatyti

sugriautą Šventyklą, kuri, judėjų įsitikinimu, gali būti tik viena ir tik joje gali būti atliekami religiniai aukojimai. Į Jeruzalę sugrįžusi išsilavinimą ir mokslo žinias Babilone gavusi žydų intelektualų dalis, pasak Ezros, 42 360 žydų (Ezra 2, 64–65), išitraukė į Izraelio kultūrinio ir religinio gyvenimo gaivinimą. Šventyklos atstatymas prasidėjo žydams grįžus iš Babilono vergovės apie 536 m. pr. m. e. ir buvo visiškai užbaigtas per du dešimtmečius – 515 m. pr. m. e.

Dauguma persų imperijos valdiniais buvusių vietos žydų tautybės gyventojų tuomet jau gyveno didžiuosiuose Mesopotamijos miestuose ir neretai sudarė daugumą. Jie ten užėmė tvirtas pozicijas prekyboje, ekonominiame ir intelektualiniame gyvenime. Žydų kultūros klestėjimui persų valdymo metu didžiulę įtaką turėjo save su karališkąja Dovydo dinastija siejusią Babilonijos žydų diasporos lyderių autoritetas. Todėl Babilono žydų bendruomenės tradiciškai naudojosi daugybe privilegijų, svarbiausia iš jų buvo teisė turėti diasporos valdovą, kuris valdė visus judaizmo šalininkus su plačia teisine autonomija visoje Persų imperijos teritorijoje. Šios tradicijos buvo kruopščiai saugojamos ir gyvavo ilgai, net ir po arabų užkariaujamųjų žygių iki 825 m., kai išgalėjo naujos tradicijos. Persų valdymo laikotarpiu užimdami tvirtas pozicijas imperijos valdymo, prekybos ir intelektualinės kultūros srityse, žydai palyginti greitai lankstaus diplomato ir energingo vadovo Nehemijo pastangomis atstatė Jeruzalės gynybines sienas, atkūrė anksčiau turėtą saugumą, gerovę ir sugebėjo prisitaikyti prie judėjams palankių persų valdovų nubrėžtų gyvenimo taisyklių.

Nuo 530 iki 334 m. pr. m. e. buvo sąlygiškai ramus, be ypatingų kataklizmų žydų gyvenimo tarpsnis, kai Persų imperijoje žydai galėjo laisvai išpažinti judaizmo religiją, plėtoti prekybinius ryšius toli už šios imperijos ribų. Šis žydų kultūros klestėjimo tarpsnis, kurio metu žydai džiaugėsi persų suteiktomis laisvėmis, buvo labai svarbus tolesnei žydų civilizacijos istorijai, kadangi V a. pr. m. e. Medijos teritorijoje atsirado Tobijo knyga, o kiek vėliau ir Senasis Testamentas toks, koks jis išliko iki nūdienos. Būtent Persijos diasporose kristalizuojasi išgry-

nintas svetimoje kultūrinėje aplinkoje žydų tikėjimas ir galutinai formuojasi jų ortodoksinė religija – judaizmas. Priminime, kad Babilone nuo senovės gyvavo šioje srityje daug nusipelnusių dvi akademijos, kurioms vadovavo mokslininkų kolegijos renkamas Gaonas. Dėl įtakos šios akademijos varžėsi su veikusia Jeruzalėje. Daug šimtmečių gausios Babilonijos žydų bendruomenės, kaip ir Judėjoje, dažniausiai kasdieniame gyvenime vartojo aramėjų, o sinagogose ritualų metu – ivrito kalbą. Babilonijos intelektualų buvo sukurtas ir Babilono Talmudas.

JUDAIZMO SANTYKIAI SU KITOMIS RELIGIJOMIS

Žydų civilizacinio fenomeno savitumo ir esmingiausių kultūrinės raiškos formų neįmanoma atsieti nuo vienos seniausių, iki nūdienos praktikuojamos monoteistinės religijos – *judaizmo*, kitaip dar vadinamo *Toros* religija. „Religijos požiūriu, – rašo Paulis Johnsonas, – žydų istorijoje būta keturių lemiamų laikotarpių: tai Abraomo epocha, Mozės vadovavimas, Tremtis bei laikotarpis tuoj po jos ir galop – po Antrosios šventyklos sugriovimo. Pirmi du sukūrė Jahvės religiją, kiti du subrandino ir išstobulino patį judaizmą. Tačiau nė vienu iš šių reikšmingų tarpinių žydai neturėjo nepriklausomos valstybės, nors iš tiesų Mozės laikotarpiu jų niekas kitas nevaldė“ (Johnson 1999: 129).

Judaizmas, nepaisant šios religijos konservatyvumo, istoriškai patyrė esminę įvairių reformistinių sąjūdžių veikiamą evoliuciją, ir galima išskirti keturis pagrindinius jos periodus: 1) seniausią „biblinį“ judaizmą (X–VI a. pr. m. e.); 2) vėliau iš-

siskleidusį vadinamąjį Antrosios šventyklos judaizmą (VI a. pr. m. e.–II a.), apėmusį ir po 323 m. pr. m. e. besiplėtojusį helenistinį judaizmą; 3) talmudinį judaizmą (II–XVII a.) ir galiausiai 4) šiuolaikinį judaizmą (nuo 1750 m. iki dabar).

Panašiai kaip ir konfucianistai, judaizmo šalininkai pabrėžė išskirtinę tradicijų, raštingumo, mokslo, atviro pasauliui pažinimo, nuolatinų studijų, dialoginio mąstymo, aktyvios protinės veiklos ir kūrybingumo svarbą. Būdamas senųjų sakralinių tekstų religija, judaizmas raštingumą, išsilavinimą, nuolatinį žinių plėtimą iškėlė kaip pirminę savo sekėjų pareigą. Todėl būti tikru judėju reiškė nenustoti mokytis, klausinėti, mesti iššūkius ir ginčytis, kadangi tik mokydami, ieškodami, atsiveikindami su jau atrastais dalykais ir judėdami į nežinomybę atveriamo protui naujas supančio pasaulio pažinimo galimybes.

Kita vertus, judaizmas yra veikiausiai vienintelė iš didžiųjų religijų, kurios ka-

noniniai tekstai buvo nuolatinių ginčų objektu. Toroje pranašai, ieškodami atsakymų į amžinuosius žmogaus būties klausimus, nuolatos ginčijosi su Dievu. Mišnoje rabinai aršiai polemizavo vieni su kitais sprenddami ne tik abstrakčias teologines, bet ir įvairiausias kasdienio bendruomenių gyvenimo problemas. Talmudas tęsė tą pačią polemikos dvasios kupiną tradiciją; ji nuo vaikų mokyimo pradžios pereina į aukštesnio lygio ješivų (religinių mokyklų) klases, kuriose mokoma ne tiek kalti senas tiesas, o pačiam mokiniui kelti klausimus ir ieškoti atsakymų į juos.

Mokymasis ir buvimas knyginės kultūros, abstrakčių idėjų, nuolatinių ginčų tiesos ieškojimo prieglobstyje čia suvokiamas kaip nekvestionuojama moralinė judaizmo adepto vertybė, kuris privalo vadovautis priesaku: Kuo daugiau mokausi, tuo daugiau pažįstu, kuo daugiau savo žiniomis dalinuosi, tuo labiau turėtu jų ir paverčiu jas savo ir dvasiškai artimų žmonių savastimi. Kuo esu atviresnis pasauliui, daugiau mokau, tuo ir pats daugiau išmokstu, tampu dvasiškai turtingesnis.

Neatsitiktinai naujų žydų bendruomenių užgimimas ir gyvenimas diasporose prasidėdavo nuo dviejų neatsiejamų dalykų – mokyklos kūrimo ir sinagogos statybos. Pirmasis veiksmas pagal žydų įstatymą buvo svarbesnis nei antrasis, todėl ir judaizmo adeptai neretai Talmudo tekstų studijas vertino labiau nei malda. Šiais judėjų teisės ir tradicijų ypatumais galima paaiškinti, kodėl tūkstantmečiais judaizmo religijos skelbiamų pagrindinių tiesų gynimo pagrindiniais bastionais jau nuo Babilono vergijos ir

persų valdovų laikų buvo puoselėjamos religinės mokyklos ir dvasinės akademijos. O judaizmo religijos tradicijoje visokeriopai puoselėjamas mokslo ir mokslingumo kultas, žvelgiant platesniu istoriniu žvilgsniu, tūkstantmečiais *buvo ne tik veiksminga žydų kultūros ir religijos tradicijų saugojimo, tačiau ir išsilavinusių žmonių bei intelektualų formavimo priemonė*. Geras visapusiškas išsilavinimas žydų bendruomenėse buvo itin vertinamas; išsilavinę mokslo žmonės judėjų bendruomenėse naudojosi ypatinga pagarba, o mokslingumas buvo vienas svarbiausių kriterijų užimant svarbius socialinės hierarchijos postus. Tai, kad daugelį amžių diasporose gyvenantys žydai dažniausiai turėjo gerai išplėtotą judaizmo išsilavinimo ir religinių mokyklų sistemą su kruopščiai atrinktais mokytojais, suteikė jiems galimybes gyvenamuose kraštuose užimti tvirtas pozicijas įvairiose intelektinės veiklos ir mokslo srityse.

Taigi gyvendami nuo savo Pažadėtosios žemės nutolusiuose kraštuose judėjai dažniausiai būdavo geriau išsilavinę nei vietiniai gyventojai. Dauguma žydų tautybės vyrų, praėję diasporose veikusią vietos mokyklų mokymo sistemą, ne tik mokėjo skaityti, tačiau ir įgijo žinių iš pagrindinių tuometinio išsilavinimo sričių. Todėl įvairiuose kraštuose žydai neretai buvo tarp tų žmonių, kurie vertė tekstus į įvairias kalbas ir atvėrinėjo naujus kelius įvairiose mokslinio pažinimo srityse. Kita vertus, turintys plačius komercinius ryšius su žydų diasporomis įvairiuose kraštuose ir daug migruojantys žydai dažniausiai buvo daugiakalbiai, todėl nemažai jų nuo senovės darbavosi įvairių valstybių administracinėse struktūrose ir diplomatinėse misijose.

Judaizmo šalininkų, įgavusių žydų arba judėjų vardus, religinių pažiūrų tapsmas glaudžiai siejosi su Mesopotamijoje ir Irane anksčiau gyvavusių tautų religinėmis tradicijomis. Judaizmas kaip savita religinių pažiūrų sistema formavosi senovės Judėjoje (persų imperijos Jehudo provincijoje VI–V a. pr. m. e.), kur nuo senovės skleidėsi ir jungėsi įvairios iš senųjų Mesopotamijos religijų plaukiančios įtakos, dėl kurių atsirado dvi įtakingos monoteistinės religijos – *zoroastrizmas* ir *judaizmas*. Pastarosios gimimo procesas atsispindi kanoninio Biblijos teksto pirmosios dalies – Senojo Testamento knygoje.

Archajiškiausiuose jų tekstuose senovės žydų plėtojamos religinės pažiūros buvo paveiktos Mesopotamijos tikėjimų. Tad nenuostabu, kad jos turi sąsajų su šumerų, akadų, babiloniečių, hetitų ir kitų kaimyninių tautų religinėmis pažiūromis. Judaizmas taip pat patyrė poveikį ir senųjų Egipto religijos tradicijų, kurios skyrėsi nuo kylančių iš Mesopotamijos. Iš tikrųjų daugelis šumerų tekstų pasakojimų apie pasaulio kūrimą, rojų, anapusinį gyvenimą, pasaulinį tvaną, išsigelbėjusį Nojų, mirusiųjų atgimimą, didvyrių kovą su drakonu, aistringi meilės himnai ir daugybė kitų leitmotyvų išplinta didžiulėje Artimųjų bei Vidurio Rytų civilizacinėje erdvėje ir pasiekia senovės žydus. Minėti motyvai susipynė seniausiuose žydų tekstuose su iš mitinės šios tautos istorijos išplaukiančiais legendiniais pasakojimais apie Mozės išvedimą žydų iš Egipto į Pažadėtąją žemę, įvairių šios tautos herojų – Dovydo, Saliamono, Samsono ir kitų – žygdarbius.

Į skirtingų literatūrinių, religinių, mitopoetinių, legendomis apaugusių tradicijų glaudžios sąveikos aspektą atkreipė dėmesį Artimųjų Rytų civilizacijų lyginamųjų studijų specialistai. „Šiandien, – rašė apie Biblijos tekstą S. N. Krameris, – mes galime atsakingai pareikšti, kad šis literatūros paminklas gimė ne iš karto, ne kaip dirbtinė gėlė, išaugusi tuščioje plynėje. Jo šaknys slypi giliai amžių glūdumoje, jis sugėrė visų kaimyninių šalių syvus. <...> Tačiau nėra abejonių, kad šumerai daug ką netiesiogiai perdavė kanaaniečiams, tiesioginiams žydų pirmtakams šalyje, kuri vėliau vadinosi Palestina, taip pat kaimyninėms tautoms – asirams, babiloniečiams, hetitams, huritams ir aramėjams“ (Kramer 1956: 141–142).

Mokslininkai, gvildendami judaizmo genezės problemas, seniai polemizuoja dėl zoroastrizmo poveikio judaizmui, kadangi tarp šių religijų yra panašumų, kas ryšku daugelyje Zaratustros ir senovės žydų pranašų mokymų. Abi religijos buvo persmelktos eschatologijos, tikėjimo apie Paskutiniojo teismo dienos neišvengiamumą, įsitikinimo, kad Dievo valia įsigalės ir blogis bus nugalėtas, nusidėjėliai bus nubauti už padarytas nuodėmes. Tačiau, kitaip nei zoroastrizmas ir kitos didžiosios su panašiomis universalistinėmis ambicijomis religijos, *judaizmas rėmėsi išskirtinės, Dievo pasirinktos izraelitų tautos idėja, kuri, ypatingu būdu kreipdamasi į jį, ieško globos*. Ši universalizmo ir individualizmo jungtis judaizmą išsiskyrė iš kitų, vėliau išsiskleidusių abraomiškųjų religijų, t. y. *krikščionybės* ir *islamo*.

Vadinasi, izraelitų gyvenamosios vietos keitimas lėmė ne lokalių genčių die-

vu, t. y. politeizmo, o visą žydų tautą konsoliduojančio vieno dievo Jahvės kulto išgalėjimą, kuris nebuvo susijęs su konkrečiu žemišku pasauliu, jo simboliais ir išoriniais atributais. Iš čia kilo hebrajiškos Dievo idėjos abstraktumas, atsiejimas nuo konkreto konteksto, taip pat ir draudimas jį vaizduoti. Taigi senovės žydai, klodami judaizmo ir kitų monoteistinių abraomiškų religijų pamatus, formavo savitą požiūrį į iš anksto egzistuojantį ir pasižymintį galinga kūrybine energija visagalį Dievą, kuris, nors ir yra asmuo, tačiau nematomas, todėl ir negali būti aprašytas ar vizualiai pavaizduotas. Pastarieji požiūriai neabejotinai paveikė vėlesnės judaistinės religinės praktikos, estetikos ir meno tradicijos savitumą.

Tora, arba *Mozės Penkiaknygė*, yra pagrindinis judaizmo adeptų religinis ir teisinis tekstas, kuris dažniausiai verčiamas kaip „Įstatymas“, nors tikslesnis vertimas yra „Mokymas“. Šio pamatinio judaizmo religijos teksto autoriumi žydai ir krikščionys tradiciškai laikė Mozę. *Tora* susideda iš penkių Pradžios, Išėjimo, Kunigų, Skaičių ir Pakartotino Įstatymo knygų. Ilgainiui atsiranda dvi skirtingos *Toros* tradicijos – *sakytinė* ir *rašytinė*. *Toros* tekstas pradžioje buvo judėjų tiesiogiai perduodamas iš lūpų į lūpas, kol apie 200 m. rabinai ėmėsi jį užrašinėti. Maždaug VI a. šie tekstai susiformavo į daugiatomį judaistinių religinių-teisinių raštų rinkinį *Talmudą*, kuris savo svarba judaizme nusileidžia tik *Tanachui* – judėjų Biblijai, tapusiai krikščionių Senojo Testamento pagrindu.

Judaizmo religija buvo tuo idėjiniu pamatu, iš kurio vėliau, jau helenizmo

laikais, dėl Galilėjos judėjaus Jėzaus iš Nazareto veiklos ir mesianistinių nuostatų išsirutuliojo kita įtakinga monoteistinė abraomiška religija – *krikščionybė*, kurios šaknys slypėjo daug giliau judaizme, nei tai parodoma daugelio šios religijos tyrinėtojų veikaluose. Abi šios religijos rėmėsi tais pačiais sakraliniais tekstais, panašiais pasakojimais ir pamatiniais etiniais mokymais. Glaudus anks tyvosios krikščionybės ryšys su judaizmu regimas kaip galinga judėjiškų sakralinių tekstų, kurie pasitelkiami šios naujos eschatologinės ir mesianistinės religijos įtvirtinimui, tendencija.

Kita vertus, susiformavusi jau vėlesnėje, antikos kultūrinių įtakų persmelktoje helenistinėje epochoje krikščionybė sugėrė ir daugelį kitų iš graikų civilizacijos pasaulio kylančių pagoniškų filosofinių idėjų, rytietišku misterijų, magijos, stebuklų, paveikusių jos raidą ir atspindinčių Jėzaus gyvenimą vaizduojančiame Naujajame Testamente. Judaizmo religinis užtaisas akivaizdžiai regimas ir trečiosios abraomiškos religijos sakraliniame tekste *Korane*. Čia pranašo Mahometo gyvenimas nebuvo aprašomas, todėl islamo adeptai žinių sėmėsi iš specialaus rinkinio *Sunos*, kurioje hadisų forma pateiktas jo gyvenimas ir mintys.

Visos minėtos trys iš judaizmo kylančios monoteistinės abraomiškos religijos teigė, kad Dievas yra vienas, Jis yra pasaulio Kūrėjas. Jose aptinkame tas pačias legendines istorijas ir personažus – Abraomą, Juozapą, Mozę, Dovydą, Saliamoną, – tik krikščionybė šį sąrašą papildė nauja reikšminga figūra Jėzumi, o islamas – Mahometu. Tačiau toliau ryš-

kėjo kelios esminės šių trijų abraomiškų monoteistinių religijų skiriamosios linijos. Pirmiausia kalbant apie sakralinius tekstus, krikščionybė yra labai artima judaizmui, ji remiasi Tanahu, tačiau atmeta Talmudą. Judėjai savo ruožtu atsiriboja nuo Naujojo Testamento skelbiamų tiesų. Ir galiausiai tiek judaizmo, tiek ir krikščionybės adeptai atsiriboja nuo Korano tekstui būdingo perdėm laisvo Biblijos teksto interpretavimo. Tačiau ar visi išdėstyti argumentai ir lyginamieji ekskursai į pamatinius trijų monoteistinių abraomiškųjų religijų mokymus suteikia mums galimybę kalbėti apie *sin-kretišką* krikščioniškosios religijos pobūdį ir jos esminius skirtumus nuo tikrosios ištakos – judaizmo?

Į šį komplikuoatą klausimą mėgino atsakyti savo fundamentaliame veikale

Jesus und das Judentum (Jėzus ir judaizmas, 2007) vieni geriausių šios srities žinovų Martinas Hengelis ir Anna Maria Schwemer. Autoriai rašė: „*tas nuolatinis „pagoniškas įtakas“ ankstyvajai krikščionybei, apie kurias kalbėjo mokslininkai, galima visu mastu aiškinti judėjišku tarpininkavimu. Niekur neregimas tiesioginis, nepaveiktas judėjiškos aplinkos, nuolatinis pagoniškų kultūrų arba nejudėjiško pagoniško mąstymo poveikis. Tai, kas paprastai laikoma „helenistiniu“ Naujajame Testamente, tikrovėje kilo iš žydiškų versmių“* (Hengel und Schwemer 2007: 25). Vienas didžiausių vėlesnės civilizacijos istorijos paradoksų būtų tas, kad iš judaizmo išsirutuliojusios krikščionybės fanatiški adeptai vėliau tapo aršiausiais judaizmo ir jį išpažįstančių žydų idėjiniais priešais.

UŽSKLANDA

Glaustai aptarę žydų civilizacijos ištakas, judaizmo religijos vaidmenį jos istorijoje, judėjų santykius su juos supusiomis tautomis, ko gero, galime teigti, kad žydai yra viena iš nedaugelio senųjų tautų, kurios, tiesa, kiek mitologizuotos, civilizacijos istorijos svarbiausius posūkius galima beveik patikimai rekonstruoti nuo seniausių laikų. Priešingai tradicinėje historiografijoje įsigalėjusiems požiūriams, žydų tauta niekuomet nebuvo visiškai homogeniška. Pirmiausia ankstyvuojų žydų civilizacijos tapimo tarpsniu užgimusi judaizmo religija ir jos suformuotas kultūrinis genotipas, keičiantis imperijų teritorijoms ir kultūriniais kontekstams, padėjo judėjams

sėkmingai adaptuotis kitose didingas kultūros tradicijas turinčiose civilizacinėse erdvėse. Kita vertus, artimai bendraudama su aplinkinėmis tautomis, įsiliedama į kitų civilizacijų ir valstybių kultūrinės erdves, įtraukdama į save kitų kultūros tradicijų elementus, žydų tauta istoriškai keitėsi. Ir galiausiai, nepaisant neretai buvusio priešiško judaizmo atžvilgiu, žydai, ilgai gyvendami diasporose, sugebėjo dėl bendruomenėje kruopščiai saugomų religijos tradicijų neprarasti savo tautinio ir kultūrinio tapatumo.

Ankstyvuojų žydų civilizacinio fenomeno formavimosi tarpsniu Kanaano teritorija, kurioje iškilo nepriklausomos

Izraelio ir Judėjos valstybės, formavosi veikiama didžiųjų Artimųjų Rytų imperijų – asirų, Babilono, Egipto ir persų civilizacijų. Todėl ir žydų kultūros bei religijos tradicijos buvo formuojamos sąveikaujant su šių galingų Rytų imperijų kultūros tradicijomis. Vos ne apokaliptinis žydų civilizacijos istorijos sukrėtimas įvyko helenizmo epochoje, I a. po nepriklausomybės praradimo ir antrosios Šventyklos sugriovimo. Tuomet *nutrūko tiesioginis Izraelio tautos ryšys su konkrečia geografine vieta konkrečios valstybės teritorijoje, o tarp religinės priklausomybės Izraelio tautai ir politinės priklausomybės konkrečiai valstybei atsirado properša ir neatitikimas*. Kita vertus, nuožmies romėnų represijos, nukreiptos prieš žydus, *prievartinis jų išvaymas iš tėvynės vertė žydus keisti savo judaistinės religijos kultūravimo formas ir išgyvenimo persekiojimų sąlygomis strategijas*.

Literatūra

Abitbol Michel. 2013. *Histoire des Juifs de la genèse à nos jours*. Paris: Perrin.

Goodman Martin. 2007. *Rome and Jerusalem, The Clash of Ancient Civilizations*. London: Allen Lane.

Grant R. 1984. *A Short History of the Interpretation of the Bible Second Edition Revised and Enlarged*. London: SMC.

Eisenstadt Shmuel Noah. 1992. *Jewish Civilization: The Jewish Historical Experience in a Comparative Perspective*. New York, Suny Press.

Flavius Josèphe. 1977. *La Guerre des Juifs*. Paris: Minuit.

Hadas-Lebel Mireille. 2009. *Rome, la Judée et les Juifs*. 1 vol. Paris: Picard.

Hengel Martin und Schwemer Anna Maria. 2007. *Jesus und das Judentum*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Johnson Paul. 1999. *Žydų istorija*. Vilnius: Aidai/ALK.

Permainingoje žydų civilizacijos istorijoje nuo ištakų iki Apšvietos epochos, po pagrindinio religinio centro praradimo Šventojoje žemėje, judėjai skirtingais laikotarpiais ir įvairiose Žemės rutulio dalyse sugebėdavo sukurti jų civilizacinių ir religinių tradicijų gyvybingumą palaikančius klestinčius judaistinės kultūros centrus. Tūkstantmečiais kaupiti ir šlifuoti migracijos ir kultūrinės adaptacijos įgūdžiai padėjo judėjams per visą žydų civilizacijos gyvavimo istoriją atlikti svarbią skirtingų kultūros tradicijų sąveikavimo, tautų tarpininkavimo misiją. Žydų civilizacijos įtvirtintus kultūros ir religijos tradicijų infiltratų pėdsakus regime ne tik islamo, Bizantijos, Vakarų Europos lotyniškosios, bet ir daugelio kitų, greta gyvavusių tautų istorijoje, kur žydų civilizacijos religinis ir kultūrinis paveldas buvo daugiau ar mažiau svarbus.

Kramer Samuel Noah. 1956. *History Begins at Sumer*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

La civilisation du judaïsme. De l'exil à la diaspora. Sous la dir. de Shmuel Trigano. Paris: Editions de l'Éclat, 2012.

McNeill William Hardy. 1963. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. Chicago: University of Chicago Press. Revised edition, 1991.

Puech Vincent. 2012. *Les juifs dans le monde hellénistique*. Paris: Ellipses.

Roth Cecil. 1975. *History of the Jews in Venice*. New York: Schocken Books.

Stora Benjamin et Meddeb Abdelwahab (dir.). 2013. *Histoire des relations entre juifs et musulmans des origines à nos jours*. Paris: Albin Michel.

Šventasis Raštas. Senasis Testamentas, t. 1. 1990. Vilnius: Vaga.